

GELOOF EN WESTERSE CULTUUR

Rede bij de aanvaarding van het eredoctoraat Godgeleerdheid,
Verleend door de Stichting Theologische Faculteit Tilburg
aan Kardinaal Godfried Danneels, aartsbisschop van Mechelen-Brussel.

Uitgesproken op 2 september 2002 tijdens de opening van het
Academisch jaar 2002-2003 aan de Universiteit van Tilburg

GELOOF EN WESTERSE CULTUUR

Het kan wel prometheïsch lijken het te willen hebben over de relatie tussen christelijk geloof en westerse cultuur, in het korte bestek van een goed kwartier en daarbij nog voor zo'n uitgelezen Areopaag. Mijn enig excuus is dan ook dat het mij gewoon zo en binnen die limiet werd gevraagd. En zo hoeft mijn eigen ontoereikendheid niet eens aan het licht te komen. Dus toch enkele gedachten, bijeengesprokkeld *en vrac*.

1. De verhouding tussen christelijk geloof en cultuur is een probleem van alle eeuwen. Het heeft de christelijke denkers altijd onledig gehouden, te beginnen al met de eerste Kerkvaders. Men denke maar aan het oeuvre van Clemens van Alexandrië en van de hele Alexandrijnse school. Daarbij werd deze verhouding alternerend op verschillende manieren gedacht en in kaart gebracht, mede ook als gevolg van onderscheiden theologische en filosofische 'temperamenten'. Soms wordt deze relatie tussen geloof en cultuur gedacht volgens het model van de continuïteit, zelfs tot en met een soort immanentisme: godsdienst en geloof zijn dan een product – sommigen zeggen zelfs een bijproduct – van de cultuur. Er is dus geen sprake van een 'aanzeggen van elders': de mens zorgt zelf voor zijn openbaring; christendom is niets meer of anders dan een zelfrevelatie van de mens. Anderen denken die verhouding precies andersom: geloof staat van nature haaks op de cultuur; het stelt die niet alleen voortdurend onder kritiek, maar drukt ze zelfs weg. Er is geen brug tussen denken en geloven. Men kan alleen springen in het duister.

Geen van beide modellen doet recht aan de waarheid en de Kerk heeft ze ook nooit gecanoniseerd. Het enige denkmodel dat recht doet aan de werkelijkheid is het 'incarnatorisch model'. De verhouding tussen geloof en cultuur is te denken naar het paradigma van de incarnatie. Daarbij gaat God niet op in de wereld. De Joodse scheppingsgedachte sluit alle identificatie tussen God en zijn wereld uit. Niets uit de schepping is aanbidswaardig noch aanbidbaar. Maar God treedt er wel in binnen – integraal – om ze te vergoddelijken. In die zin is ook de cultuur een soort blauwdruk van de Openbaring, niet aanbidbaar maar diviniseerbaar. De schepping ziet uit naar haar her-schepping en de cultuur reikhalst naar de revelatie, als 'de stengel naar de bloem'. Er is continuïteit tussen stengel en bloem, al blijft die onmachtig om uit zichzelf de bloem voort te brengen. Dit kan enkel bij de gratie van het licht en de warmte van de zon.

Het christendom brengt de mens en zijn cultuur tot voltooiing, waarbij ze zichzelf transcenderen bij de gratie van een onverdiende genade.

2. De westerse cultuur heeft eigen kenmerken. Ze is ten diepste gekenmerkt door wetenschap en technologie. Dat wil zeggen dat ze graag de werkelijkheid methodisch en rigoureuus herleidt tot haar kwantificeerbare dimensie en zo het bestaan van andere werkelijkheidsschichten uit het oog dreigt te verliezen. Deze methodische beperking van het zichtveld maakt de werkelijkheid wel analyseerbaar en beheersbaar, maar dan bij de gratie van een methodische reductie. Deze epistemologische rigueur van de wetenschapper kan leiden tot blindheid voor de totale werkelijkheid. En zo moet ze wel in conflict treden met het geloof. Maar dit is geen principieel conflict, alleen een blinde vlek, die alleen bij pretentie tot exclusiviteit uiteindelijk ook schuldig wordt. Verder koestert de westerse cultuur de democratie als een kind met eerstgeboorterecht. De mens put zijn zeggingsmacht uit zichzelf. Extreem gesteld betekent dit dat hij de transcendentie inslikt in de waan dat die van hem is. De mens is de maat van alle dingen heet het. Wat op zich ook waarheid bevat. Maar het wordt onwaar wanneer de westerse mens zelfs de verdere vraag niet meer wil stellen: 'En wie is dan de maat van de mens?' Dan wordt het gordijn van het firmament over de mens toegetrokken: God is weg en de mens is totaal autonoom. Zo'n denken komt dan tot de arbitraire conclusie dat er geen plaats meer is voor de twee: God en de mens. Ofwel is de mens verpletterd, ofwel geheel zelfbeschikkend. Zo'n opvatting is onrijp en uiteindelijk vals. Hoe kan de mens zeggen: God, jij verplettert mij? Niet meer dan een diamant tot de zon kan zeggen: demp je licht, je ontnemt me al mijn glans? Tenslotte gaat de westerse cultuur er ook meer en meer van uit dat geloof en christendom gewoon een deelfactor zijn van de menselijke cultuur, vaak ook maar een randverschijnsel, daarenboven best ondergebracht in de privésfeer van de samenleving. Geloof en religie behoren tot het domein van het '*melius esse*'

niet van het 'esse' zelf van de mensheid, ze zijn facultatief en niet absoluut nodig voor het volle geluk van de mens

Maar is dit zo? Brengt het christendom iets bij en behoort het integraal tot de mensheid van de mens? En hoe dan precies? Een paar ideeën.

3. Het christendom kritiseert en voltooit elke cultuur, dus ook de westerse. Dat blijkt al op het vlak van het concept vrijheid. De westerse cultuur is het toneel van twee opvattingen van vrijheid. De meest gangbare en verspreide is die van *vrijheid van*. Vrij zijn is zich losmaken van elke determinatie van buitenaf van welke aard dan ook: fysisch, psychisch of moreel. Alle knellende banden moeten worden geslaakt: eerst dan is de mens vrij om te doen wat hij wil. Deze vrijheidsopvatting wordt trouwens ten onrechte voorgesteld als de moderne of hedendaagse opvatting van vrijheid. In feite is ze niets anders dan de vrijheidsopvatting van de Aufklärung. En het is zeer de vraag of dit wel de juiste bepaling van vrijheid is. Want waartoe dient het zich te hebben vrijgemaakt van alle knellende banden *van*, maar zonder goed te weten *waartoe of waarvoor* men vrij is. Een positieve opvatting van de vrijheid is wezenlijk. Een niet onaanzienlijk deel van de zelfdodingen in onze cultuur is misschien wel te wijten aan deze 'stuurloze vrijheid' die zich van alle bindingen heeft geëmancipeerd om te belanden in een verlammingssituatie. Daarbij is de hedendaagse vrijheidsopvatting bijna geheel losgekoppeld van de waarheid: '*In het praktische oordeel van het geweten*', zegt **Veritatis Splendor** '*... concretiseert zich de band van de vrijheid met de waarheid. De rijpheid en de verantwoordelijkheid van deze oordelen ... worden niet gemeten aan de bevrijding van het geweten van de objectieve waarheid ten gunste van een vermeende autonomie van de eigen beslissingen, maar integendeel aan een volhardend zoeken naar waarheid en aan het zich hierdoor laten leiden bij het handelen*' (n. 61).

4. Iets analoogs doet zich voor op het terrein van waarheidsopvatting. Het christendom huldigt een specifiek waarheidsbegrip. Waarheid is pre-existent: ze is niet een product van de mens. De mens schept de waarheid niet, hij zoekt ze en hij moet ze gaan vinden. Waarheid is een gebouw dat door de mens niet opgetrokken is: het is een tempel niet door mensenhanden gemaakt maar waarin hij moet binnengaan. Wel kan hij het interieur en het meubilair schikken, maar het gebouw met zijn inhoud staat er. De waarheid heeft dus geen wassen neus die de mens naar believen in alle richtingen kan zetten. Ze is objectief zij het dan subjectief te integreren. De mens 'herdert' enkel de werkelijkheid, hij maakt en schept ze niet. Dat betekent meteen dat de waarheid zichzelf moet reveleren – ont-hullen – en dat het waarheid zoeken van de mens neerkomt op ont-dekken en vinden. De epistemologische grondhouding van het zoeken naar waarheid zal dus receptiviteit zijn en niet veroveren.

Dat betekent ook dat het christendom – bij alle erkenning van de legitimiteit van de ratio – ook altijd haar grenzen heeft aangewezen. Niet de loutere rationaliteit is het draagvlak van cultuur en beschaving. Er is een supra-rationaliteit die haar rechten heeft. Vandaar de notie van mysterie, in de bijbelse zin. Niet dus in de zin van 'geheimzinnigheid', maar wel van meer dan redelijkheid, van een over-rijke en overvloedige realiteit, die ons kennisvermogen niet afstraft, maar veel meer uitdaagt. '*Er zijn meer dingen in hemel en aarde, zei Hamlets vriend, dan er binnen kunnen in dat hoofd van jou.*' Deze grenzen van de rationaliteit blijken trouwens ook uit een aantal nieuwe fenomenen binnen onze hedendaagse westerse cultuur. Er is een echte hang naar oosterse wijsheid en exotische heilstechnieken en een niet voorziene of verhoopte heropbloei – ook binnen het christendom – van de hunker naar mystiek. In vergelijking met de jaren zestig en zeventig lijkt het wel een omslag van 180°.

5. Op zich hebben deze fenomenen ook hun positieve zijde: de tijd van het kortzichtige materialisme en pragmatisme lijkt dus voorbij. Het is niet meer *de bon ton* zich op te sluiten in het rijk van de loutere empirie en het blinde geloof in pragmatische geluksrecepten. Helemaal geruststellend is het echter ook weer niet. Het verlaten van de rationaliteit als enig zaligmakende attitude leidt niet altijd tot een betreden van de supra-rationaliteit. Veelal is het eerder een zich begeven in de jungle van de ir-rationaliteit. Het christendom heeft er nooit vrede mee genomen dat het 'mysterie' zou neerkomen op een zich nestelen in het *fata morgana* van de irrationaliteit. *Fides quaerens intellectum* is vanouds een grondregel in de theologie en de valorisering van de

rede behoort tot de beste verworvenheden van voornamelijk de katholieke traditie vanaf Thomas tot aan Vatikaan I.

Wat meer is, het uittreden uit de limieten van een enge rationaliteit is niet altijd een stap van zichzelf weg, in ontvankelijkheid en met zelfrelativering. Soms is de hang naar het irrationele, het exotische, vaak ook het occulte een groeien in zelfbetrokkenheid en narcisme: een goed stuk wijsheid en heilstechniek op de levensbeschouwelijke markt is immers veelal zelfbevredigend. Men zoekt naar een zogenaamde 'transcendentie' om zeer immanente motieven: godsdienst moet dan maar een soort super-therapie zijn en God een wonderdokter. Als God bestaat dan is zijn eerste en enige aanvaardbare Naam: arts.

Verder heeft deze nostalgie naar de irrationaliteit ook als gevolg dat democratie onmerkbaar overgaat in de emo-cratie. Emoties regeren meer en meer de samenleving. Ze beheersen de maatschappij en de mens in hun denken en doen. Men neemt dan ook overhaaste besluiten, die enkele maanden later vaak noch financieel noch politiek uitvoerbaar blijken te zijn.

6. Een andere bijdrage van het christendom bestaat er ongetwijfeld in over de grenzen van rationale kennis en wetenschap heen, te wijzen naar een bijbels en bijna geheel vergeten begrip: wijsheid. Wijsheid discrediteert de rationele kennis niet, maar voert ze over zichzelf heen naar verder en dieper. De bijbel heeft de wijsheid lyrisch bezongen en ze zelfs een plaats gegeven op Gods eigen troon.

*'De Heer heeft Mij als eerste geschapen,
lang geleden voor al het andere.
Ik ben gemaakt in het begin van de tijd,
Ik was er al voor de aarde bestond.
Toen er nog geen oceanen waren,
geen bronnen met een overvloed aan water,
toen was Ik al geboren.
Voor de bergen een plaats hadden gevonden,
voor er heuvels waren,
was Ik er al,
voordat de Heer de wijde wereld had gemaakt,
voordat Hij één zandkorreltje had geschapen...
Ik was verrukt, elke dag opnieuw,
steeds verheugd in zijn aanwezigheid,
Ik schiep vreugde in de aarde,
Ik was blij met de mensen...
Wie Mij vindt, heeft het leven gevonden,
hem heeft de Heer lief.
Wie Mij niet zoekt, zet zijn leven op het spel,
wie Mij haat, bemint de dood.'*
(Spr 8,22-26.30b-31.35-36)

De wijsheid is een kennis die langs een langzame en progressieve opvoedingsweg, streeft naar diep en indringend begrijpen van de werkelijkheid, uitlopend op een *savoir faire* en *savoir vivre*, dat gestoeld is op morele en religieuze waarden, door de bijbel vaak in één woord samengevat: de 'vreze Gods'. Dit zoeken naar wijsheid boven de rationaliteit uit, is een opgave, maar evenzeer een bijna congenitaal heimwee dat huist in onze cultuur. Een deel van de charme die het oosten uitoefent op onze tijdgenoten wordt trouwens ook daarmee in verband gebracht.

7. Het christendom kent drie fundamentele houdingen van de menselijke geest en hart: ze worden klassiek geloof, hoop en liefde genoemd. Ze zijn eigenlijk de voltooiing van drie grondvermogens in de ziel van de mens: de kennis, de verbeelding en de wil. Elk van deze faculteiten van de menselijke ziel draagt als kroon op het hoofd een soort 'sensor', die zoekt naar meer en die in deze faculteiten een heimwee 'instilleert' naar zelfoverschrijding. Aldus draagt de kennisfaculteit van de mens in zich een ingeboren nostalgie naar meer. Want ze blijft steeds onvoldaan en stuwt de mens hoger op naar meer, naar een diepere en completer kennis. Het

menselijke verstand vermoedt dat er ergens meer te kennen is dan wat het op eigen kracht vermag te bereiken. En dat is precies geloof: *'Geloven is zeker zijn van de dingen waar je op hoopt'*, zegt de Hebreeënbrief, *'ervan overtuigd zijn dat wat je niet ziet toch bestaat'* (He 11,1). De hoop van haar kant kroont onze verbeelding en doet ten volle recht aan onze memorie. Waar mensen hopen, steunend alleen op een waarschijnlijkheid, een zonnig karakter of desnoods op een roekeloos en overmoedig vertrouwen in eigen kunnen – *'We halen het wel!'* – , daar is de goddelijke hoop gesteund op de beloftes van Godswege, die niet bedriegt. De hefboom waarvan de hoop zich bedient om met de tijd en de toekomst in het reine te komen, ligt bij God. Maar de mens draagt in zich het onuitroeibaar vermoeden dat zijn vertrouwen niet zal worden beschaamd. De hoop voltooit de memorie van de mens door het vertrouwen dat wat vroeger aan ons werd gedaan, in de toekomst nog heerlijker aan ons zal geschieden. Tenslotte is de liefde de 'sensor-naar-méér' op onze wil die het niet laten kan gratis te beminnen. Ieder mens draagt in zich het verlangen naar gratuite liefde. Die wordt niet gemotiveerd vanuit wat ik zou willen, maar alleen opgewekt door de beminnelijkheid van de ander. Ieder mens sympathiseert met het woord van het evangelie: *'Niemand heeft groter liefde dan hij die zijn leven geeft voor de andere.'* Sommigen doen het zelfs en geven hun leven voor anderen. Maar niemand weet met zekerheid of dit beminnen tot de dood, uitloopt op de eigen dood zonder meer of op het leven. Er huist in het menselijk hart wel een vermoeden dat beminnen tot de dood toe, niet op de dood kan of mag uitlopen. Maar zeker is men niet. Maar precies op dit vermoeden van het menselijk hart en op het weefsel van zijn goeie wil , ent zich de goddelijke liefde, die sterker is dan de dood. Zo zijn de drie goddelijke deugden – zoals die klassiek heten – drie sensoren aan de pointe van het streven van de mens en zijn cultuur. Ze kruisigen de mens niet noch zijn psychologie: ze maken ze wijder en opener en gesensibiliseerd voor een méér.

8. Dit brengt ons bij een laatste aspect van de verhouding tussen christendom en cultuur. Paulus VI noemde in zijn testament onze tijd *'tragisch en prachtig tegelijk ...'*. Inderdaad, elke cultuur – ook de onze – is een cultuur van de eindigheid. Ze is gemerkt door voorbijgaan en dood. Ze is dat uit zichzelf al, zonder dan nog te spreken over het feit, dat mensen de doodskiemen nog cultiveren en giftiger maken. Er is inderdaad maar één probleem voor de mens: dat hij moet sterven. En voor een cultuur dat ze moet verdwijnen: het probleem van de dood. Alle andere problemen zijn daar slechts varianten van. Er steekt iets prachtigs en iets tragisch tegelijk in het feit dat elke mens en elke cultuur in zich de dood al meedragen: ze zijn eindig. Hun prachtigste realisaties hebben iets van de dans van een schitterende vlinder aan het eind van de zomer. Kan men wel het woord van Paulus in 1 Kor uit de weg gaan: *'Ja, ik sterf elke dag ... Waartoe zou ik in Efese met wilde dieren hebben gevochten? Alleen voor dit leven? Als de doden niet worden opgewekt, laten we dan maar eten en drinken want morgen gaan we dood'* (1 Kor 15,31v.).

Wie nadenkt over christendom en cultuur kan hier niet buiten om: wat met de dood? En waar is er hoop? Het probleem van de hoop is het kernprobleem van onze tijd en van alle tijden. Wie de liefde verliest – de mens en de hele cultuur – krijgt aritmie, wie het geloof verliest krijgt een hartinfarct. Wie de hoop kwijt is, een hartstilstand. En het christendom koestert in de mens en in de cultuur het tere plantje van de groene hoop. Dat is de uiteindelijke relatie van geloof en cultuur: het redden van de hoop.

+ Godfried Kardinaal Danneels
Aartsbisschop van Mechelen-Brussel